

УДК 78.071.1 (477): 784.1 + 316.347

Яковчук Олександр Миколайович,
заслужений діяч мистецтв України,
член Співки композиторів України,
в. о. доцента кафедри композиції
та інформаційних технологій
Національної музичної академії України
ім. П. І. Чайковського
alexiaikov@yahoo.com

ХОРОВІ ОБРОБКИ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ПІСЕНЬ ОЛЕКСАНДРА ЯКОВЧУКА: РІВЕНЬ ГЕНЕТИЧНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ НАЦІЇ

Мета роботи. Стаття присвячена жанру хорової обробки українських народних пісень та відображенню національної ментальності українців у музичному фольклорі. Підкреслюється важливе значення праці професійних композиторів у цій галузі, а також особлива роль хорової обробки народних пісень у збереженні національної своєрідності української музики, що має не лише культурницьке, а й політичне значення для процесів державотворення України. **Методологія дослідження** полягає в застосуванні джерелознавчого методу – при вивченні музикознавчої літератури, текстологічного методу – при розгляді різних нотних зразків. **Наукова новизна** роботи полягає у дослідженні хорових обробок українських народних пісень на матеріалі збірки «Українські народні пісні для чоловічого хору а cappella в обробці Олександра Яковчука» (К, 2016). У статті розглянуто обробки пісень календарно-обрядового циклу, більшість з яких була записана композитором у фольклористичних експедиціях. Першу групу обробок даної збірки складають пісні зимового періоду – колядки та щедрівки, наповнені радісним очікуванням Різдва Христового. Другу групу становлять пісні весняного циклу – веснянки, що несуть дух оновленої природи після зимового сну. У збірці представлено жанр купальських пісень, пов'язаних із днем літнього сонцестояння, відомого як свято Івана Купали. Вперше опубліковано обробки чумацьких пісень, які вважаються унікальним явищем саме українського фольклору. **Висновки.** Українська народно-пісенна творчість виявляє всі якості миролюбної, щиросердної, ліричної душі українців. Це відчувається у музичному фольклорі, у його барвистому інтонаційному словнику, у його жанровій різноманітності пісень календарно-обрядового циклу: колядках, щедрівках, веснянках, русальних, купальських, петрівчаних, обжинкових.

Ключові слова: хорова обробка українських народних пісень, О. Яковчук.

Яковчук Олександр Николаевич, заслуженный деятель искусств Украины, член Союза композиторов Украины, в. о. доцента кафедры композиции и информационных технологий Национальной музыкальной академии Украины им. П. И. Чайковского

Хоровые обработки украинских народных песен Александра Яковчука: уровень генетической ментальности нации

Цель исследования. Статья посвящена жанру обработки украинских народных песен и отображению национальной ментальности украинцев в музыкальном фольклоре. Подчеркнуто важное значение творчества профессиональных композиторов в этой области, а также особенная роль хоровой обработки народных песен в сохранении национального своеобразия украинской музыки, что имеет значение не только культуротворческое, но и политическое – для процессов государственного строительства. **Методология исследования** состоит в методе использовании

ключевых источников – при изучении музыковедческой литературы, текстологического метода – для рассмотрения различных нотных примеров. **Научная новизна** работы состоит в исследовании хоровых обработок украинских народных песен на материале сборника «Украинские народные песни для мужского хора а cappella в обработке Александра Яковчука» (К., 2016). В статье рассмотрены обработки песен календарно-обрядового цикла, большинство из которых было записано композитором в фольклористических экспедициях. Первую группу обработок данного сборника составляют песни зимнего периода – колядки и щедривки, наполненные предчувствием встречи Рождества Христового. В следующую группу вошли песни весеннего цикла – веснянки, которые приносят дух обновлённой природы после зимнего сна. В сборнике представлен жанр купальских песен, связанных с днём летнего солнцестояния, известного как праздник Ивана Купалы. Впервые опубликованы обработки чумацких песен, которые считаются уникальным явлением именно украинского фольклора. **Выводы.** Украинское народно-песенное творчество проявляет все качества миролюбивой, сердечной, лирической души украинцев на уровне генетической ментальности. Это проявляется в музыкальном фольклоре, в красочном интонационном словаре, в его жанровом песенном разнообразии календарно-обрядового цикла: колядках, щедривах, веснянках, русальных, купальских, петривчаных, обжиночных.

Ключевые слова: хоровая обработка украинских народных песен, А. Яковчук.

Yakovchuk Alexander, Honored artist of Ukraine, member of Ukrainian Composer's Union, Assistant Professor, Composition and Information Technologies Department, National Music Academy named after Tchaikovsky

Choral Arrangements of Ukrainian Folk Songs by Alexander Yakovchuk: the Level of the National Genetic Mentality

The purpose of the article. The article is devoted to the genre of choral arrangements of Ukrainian folk songs and reflection of the national mentality of Ukrainians in music folklore. It is emphasized the importance of professional composers work in this field as well as the particular role of choral arrangements of folk songs in preserving the national originality of Ukrainian music, which has not only cultural but also the political significance for the processes of Ukraine state-building. **The methodology** of the research is to apply the source-study method – in the study of musicology literature, the textual approach – when considering various musical samples. **The scientific novelty** of the research is in the analysis of the Ukrainian folk songs on the material of the collection «Ukrainian folk songs for the male choir а cappella arranged by Alexander Yakovchuk» (K., 2016). The article deals with song arrangements of the calendar ritual cycle, most of which were recorded by the composer in his folklore expeditions. The first group of this arrangements consists of the winter period songs – carols and shchedrivki, filled with joyful expectations of the Nativity of Christ. The second group includes of the spring cycle songs bearing the spirit of the renewed nature after the winter sleep. The collection presents the Kupala songs genre related to the day of the summer solstice, known as Ivan Kupala's feast. For the first time, the arrangements of chumak songs, which are considered to be a unique phenomenon of Ukrainian folklore, has been published. **Conclusions.** Ukrainian folk-song creativity reveals all the qualities of the Ukrainian nature – their peace-loving, heart-warming, lyrical souls at the Level of the National Genetic Mentality. The mentioned issue is felt in the musical folklore, in its colorful intonational dictionary, in its genre variety of the calendar ritual cycle songs: carols, shchedrivkas, spring songs as well as Kupala songs.

Key words: choral arrangements of Ukrainian folk songs, A. Yakovchuk.

Актуальність теми дослідження. Обробка народної пісні як жанр посідає визначне місце у художній творчості українських композиторів минулого і сьогодення. Зацікавлення фольклором, можливостями його переосмислення за допомогою різноманітних прийомів композиторської техніки, було незборимим прагненням українських митців зберегти національну своєрідність в усіх її

регіональних проявах, що мало далекоглядне не лише культурницьке, а й політичне значення для процесів державотворення України. М. Лисенко і К. Стеценко, М. Леонтович і О. Кошиць, С. Людкевич і Л. Ревуцький, Ф. і М. Колесси, В. Барвінський і Б. Лятошинський, М. Дремлюга і В. Кирейко, Г. Жуковський і А. Коломієць та чимало інших композиторів створили багато яскравих зразків опрацювання народнопісенних перлин. «Праця митців у жанрі обробки стала справжньою школою опанування композиторською майстерністю, перетворення музичних особливостей фольклору, збагачення засобів художньої виразності. Особливо важливу роль це відіграло у створенні національного стилю української музики, в утвердженні й розвитку її професіоналізму і самобутності» [10, 104].

Сучасні митці продовжують плідно розвивати цей жанр: В. Степурко, Ю. Алжнев, О. Яковчук, О. Некрасов, О. Скрипник, Г. Гаврилець, В. Тиможинський, В. Камінський, М. Ластовецький та інші, про що свідчать успішні концерти музичних фестивалів «Київ Мюзик Фест», «Музичні прем'єри сезону», «Золотоверхий Київ», «Контрасти» тощо. Інший фактор, що безпосередньо вплинув на активний розвиток жанру хорової обробки – широко виплекані в нашій культурі традиції хорового виконавства. Вони, «...зародившись у давнину, на генетичному рівні виражають ментальність українців, якості їхньої миролюбної, щиросердої і ліричної душі» [2, 5].

Мета дослідження полягає у спробі аналізу музичного фольклору України на рівні генетичної ментальності нації.

Виклад основного матеріалу. Для прикладу візьмемо збірку «Українські народні пісні для чоловічого хору a cappella в обробці Олександра Яковчука» (К., 2016), яка репрезентує п'ятдесят авторських обробок. Вона продовжує своєрідну антологію художнього опрацювання народних зразків, розпочату у попередніх виданнях: «Українські народні колядки та щедрівки для дитячого хору без супроводу в обробці Олександра Яковчука» (К., 2015), «Українські календарно-обрядові пісні для мішаного хору без супроводу в обробці Олександра Яковчука» (К., 2016), «Українські народні пісні для мішаного хору без супроводу в обробці Олександра Яковчука» (К., 2016). У його композиторській діяльності поява обробок саме для чоловічого хору зумовлена тісною творчою дружбою із такими відомими колективами, як Муніципальна академічна чоловіча хорова капела ім. Л. Ревуцького, Національна заслужена капела бандуристів України ім. Г. Майбороди, Львівська державна академічна чоловіча хорова капела «Дударик», Львівський муніципальний хор «Гомін», Народний чоловічий камерний хор «Боян Дрогобицький», Хорова капела хлопчиків та юнаків «Дзвіночок» та інші.

У пропонованій збірці вміщено обробки пісень календарно-обрядового циклу – колядки (15), щедрівка (1), веснянки (11), купальські (2), побутово – лірична (1), жартівливі (2), чумацькі (18) пісні. Більшість мелодій останньої групи взято з академічного видання «Чумацькі пісні» в упорядкуванні О. Дея, А. Ясенчук, А. Іваницького (ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, К., 1976). Решта були записані

О. Яковчуком від народних виконавців на Поділлі (Україна), у Боснії та Войводині (Сербія) під час фольклористичних експедицій у 1970 – 1990-х роках.

Тоді ж розпочалася робота композитора над жанром обробки для різних складів хорових колективів – мішаного, жіночого, чоловічого, дитячого. Нині у його доробку є 345 обробок народних пісень різних жанрових груп. Чимало з них зафіксовано на компакт-дисках, зокрема обробки українських народних пісень Закарпаття для мішаного хору записав Муніципальний камерний хор «Хрещатик» під орудою Лариси Бухонської.

Першу групу обробок пропонованої збірки складають пісні зимового періоду – колядки та щедрівки, наповнені радісним піднесенням душі від очікування Різдва Христового, щирою надією на щасливий наступний рік. За тематикою вони охоплюють широке коло образів: з міфології, історії, про кохання і шлюб, землеробство, побут, гумор. Досить характерною особливістю колядок і щедрівок є адресне спрямування, зокрема господарю та членам його родини з побажаннями добробуту, сімейного та господарського, а неодруженим молодим людям (парубку, дівчині) – щасливого шлюбу.

У колядці «*На небі зірка*» (тональність *F-dur*) використано гомофонно-гармонічний тип фактури протягом усіх трьох куплетів. У перших двох тему доручено тенорам, тоді як в останньому вона переходить до басів, змінюючи ладове забарвлення на паралельний *d-moll*. Тембрально повертаючись у другій фразі до тенорів, вона через подвійну доміную домінує у головну тональність, закріплює її. Цікаву можливість створення музичного образу старовинного іспанського танцю сарабанди було знайдено в широко відомій колядці «*Нова радість стала*» (тональність *a-moll*) за допомогою пунктирного ритму, що пронизує усю фактуру, починаючи від інтонацій самого народного зразка. Велика міра авторської контамінації: уведення епізоду *mormorando* надає цій обробці статусу вільного її різновиду.

Другу групу обробок пропонованої збірки складають пісні весняного циклу – веснянки, що несуть в собі дух оновлення природи після зимового сну. На думку Л. Єфремової, «цикл весняних пісень – це багатопланове, неоднорідне історико-генетичне, суспільно-функціональне поліжанрове явище, що складається переважно із закличок, ігрових та хороводних (танкових) пісень, у Західній Україні також ладканок до худоби, ліричних і жартівливих пісень родинно-побутової тематики» [3, 511]. Ігровим веснянкам властиві елементи театралізації, а також поспівки, близькі до скандування, розташовані за принципом різноманітного чергування, що пов'язано із перебігом гри. Для хороводних веснянок театралізація не характерна, їхні музичні риси залежать від розміреності кроків виконавців у хороводі. Мелодія і текст веснянок, як і всіх календарно-обрядових пісень відзначається єдністю музичного і поетичного змісту. Проте, на відміну від пісень зимового циклу, інтонації яких створюють враження урочистості, святковості, веснянки позначені м'якістю і заокругленістю ритмо-метричного малюнка. З огляду ладових особливостей їм притаманні трихорди в обсязі терції, тетрахорди з приставними тонами (в обсязі субкварти) або без них (іонійські та еолійські лади), пентахорди та

пента-гексахорди, комбіновані системи, де поєднано різні за будовою поспівки. В автентичній фольклорній практиці веснянки виконувалися переважно молоддю, найчастіше дівчатами.

Обробку веснянки «*Прийшла весна із квітками*» (тональність *D-dur*) можна віднести до більш вільного опрацювання народнопісенної теми з врахуванням її ігрового характеру, типового цьому жанру. Сама мелодія не є архаїчною за походженням, оскільки має чітку метро-ритмічну основу, квадратність у побудові, явну прив'язаність до тональної функціональності. Це, до деякої міри, зумовило інструментальне трактування хорової фактури в обробці. Так, експозиційний виклад теми унісоном тенорів підтриманий двоголоссям у сексту басів. На зміну експозиції уводиться тематично новий епізод *Piu mosso* – народна полька, що пов'язано із особливостями словесного тексту пісні («Млиновецькі парубки усі грають на дудки»). Таким чином, досягається значний контраст щодо попереднього матеріалу завдяки зміні жанру з пісенного на танцювальний, мінорному нахилу (у другому розділі – мажорному), тихій динаміці, пришвидшенні темпу та зміні вокального штриха. Наступне проведення теми повертає її наспівну характерність з експозиційного розділу. Повернення польки урізноманітнюється залученням соло тенора у верхньому шарі фактури, що підкреслює кульмінаційну деталь сюжету («Ой, купив обручку та й взяв її за ручку»). Наступний розділ цікаво поєднує в собі задану танцювальну формулу із вкладеною у неї теми веснянки. Стрімке завершення обробки позначене колористичною барвою паралелізму септ- та нонакордів.

У збірці поміж календарно-обрядових пісень частково представлено і жанр купальських пісень, що в народному календарі пов'язуються із днем літнього сонцестояння, відомого як свято Івана Купала (святкується в ніч із 6 на 7 липня). Це – момент найвищого розквіту сил природи, коли рослини виявляють свою цілющу силу, земля відкриває людині скарби, а звірі й зілля розмовляють. У цей час люди здобувають можливість зазирнути у майбутнє, наприклад через ритуал ворожіння на вінках, які дівчата пускають на річкову течію, а також вплинути на сили природи магічними засобами. Водночас купальська ніч у народі вважається моментом найбільшого розгулу нечистої сили. Тому метою усіх купальських обрядів є захист від неї шляхом знищення опудала – спалювання його на купальському вогнищі чи потоплення в річці.

Купальська «*Ой, темна нічка Купайлочка*» (тональність *G-dur* – *C-dur*) належить до вільного типу хорової обробки, оскільки автор поставив перед собою мету створити на основі невибагливого, архаїчного народного наспіву запальну атмосферу, дух нічних ігрищ молоді на свято Івана Купала, коли природа у своєму буянні полонить людей красою своїх кольорів, мальовничістю краєвидів і теплом. Тому народна мелодія, сама не зазнаючи змін, стає поштовхом музичного розвитку, навіть симфонізує його. Невелика, амбітусом у кварту, вона має синкоповану ритміку, що було використано в інструментальній за значенням партії басів (початковий розділ). Її вступ у вигляді ритмічного остінато на тонічній квінті асоціюється з притишено-таємничим звучанням ударних інструментів. На цьому фоні у тенорів одноголосно проводиться тема (перший та другий куплети),

чергуючись із остінато басів; її третя поява в однойменному *g-moll* розпочинає першу хвилю розвитку на словах «Треба ноченьку доточити»: акордова фактура спрямовується у верхній регістр на ритмічній основі вихідного мотиву теми, інтонаційно ж вона по секвенції служить переходом до повернення в основну тональність. Це, четверте, проведення теми виконується у сексту першими басами і другими тенорами, обрамлюючись віддаленими одна від одної хоровими педалями на «*g*» (велика і перша октава). Цим досягається цікавий ефект стереофонічності фрагменту, який швидко переходить тональним зміщенням *Es-dur* у нову хвилю розвитку на словах нового куплету «Наталку мати прутом біла». Наступний куплет закріплює цю тональну сферу: тема у терцію віддана тенорам, тоді як її протискладення у перших басів споріднене із попереднім епізодом. Перехід через домінанту у *g-moll* приводить до бітонікального осмислення теми (*g-moll – B-dur*) із гроном паралельних тризвуків у фактурі. Наскрізність розвитку проявляє себе у завершальному розділі обробки, коли повернення ритмічного остінато на тонічній квінті, будучи ознакою репризності, водночас стає так званим домінантовим предиктом, підготовкою викладу теми у *C-dur* («Ой ти, зозулько рябенькая»). Навіть останнє проведення теми у *G-dur* не закріплює тональність, залишається відчуття ладової двозначності *C-dur – G-dur*.

Чумацькі пісні вважаються унікальним явищем саме українського фольклору, оскільки в інших народів його аналогів не існує. Цей жанр виник у XV столітті (зустрічаються припущення ще про кінець XIV століття), активно побутував до другої половини XIX століття, супроводжуючи особливий торгівельно-візницький промисел – чумакування. Вперше на цей шар народно-пісенної творчості звернув увагу Михайло Максимович, опублікувавши їх у збірці «Малороссийские песни» (М., 1827, записи З. Доленги-Ходаковського). Першим їх дослідником називають Івана Рудченка («Чумацкие народные песни», К., 1874). На думку А. Іваницького, чумацькі пісні «відзначаються рисами, що проступають майже в усіх жанрах побутової лірики: викінченістю строфічних форм, глибоким мелодизмом, багатством ритміки, розвиненими формами музичного мислення. У чумацьких піснях спостерігаються три основні для народної лірики напрями найзагальнішої типізації музичних образів – через моторну, речитативну та розспівну мелодику» [4, 46]. Їхні музично-художні якості привертали до себе в жанрі обробки М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, О. Кошиця, М. Леонтовича, Ф. Колессу, Л. Ревуцького та інших майстрів хорового письма.

У цій збірці вперше публікуються обробки чумацьких пісень О. Яковчука для чоловічого хору, написані у різні роки й неодноразово з успіхом апробовані відомими колективами України перед широким колом слухачької аудиторії. Вони відображають різноманітну тематику цього багатого шару народної творчості – від'їзд чумаків у дорогу, картини їхнього побуту, напади на валку татар і грабіжників, хвороба і смерть чумака, повернення його додому, безгосподарність чумака. Розглянемо обробку пісні «Ой ходив чумака сім літ по Дону» (тональність *a-moll*). Інтонаційно розвинена мелодія спирається на гармонічний різновид мінору, містить відхилення у паралельну тональність, а також яскраво виражену кульмінацію за допомогою висхідного стрибка

на сексту з наступним поступеним спадом. В обробці застосовано поліфонічну фактуру контрастного типу. У першому куплеті тему ведуть перші тенори, на повтор другої фрази з'являється з хроматизмом контрапункт у басів унісоном і терцієве дублювання у других тенорів. У другому куплеті методом тембрової драматургії тема увиразнюється, її перша фраза звучить у других басів, друга – у тенорів в терцію. Третій виклад теми тенорами у терцію ритмічно імітується басами у лінії їхнього протискладення. У четвертому проведенні тема знову розосереджується між різними тембровими групами голосів, прикметною є поява низхідних хроматизмів у басів, вона загострює трагедійність сюжету («ніхто не питає, що в нього болить»). Починаючи від наступного куплету, автор відходить від тематизму народного зразка заради наскрізності музичного розвитку у відтворенні драматизму сюжетної лінії. Поява сфери паралельної тональності (*C-dur*) логічна, оскільки вона була закладена в самій темі, крім того, цей новий матеріал змальовує отамана, друга – чумака («Прийшов до нього отаман його»). Низка тональних змін *C-dur-F-dur-d-moll-a-moll* характеризує цей епізод як серединну побудову, прикметну нестійкістю тональної основи. Повернення двічі повтореної другої фрази теми приводить до розвиненої коди-реквієму за померлим чумаком («Та вдарили зразу») на авторському матеріалі.

Наукова новизна дослідження полягає в оригінальному одночасному поєднанні поглядів композитора – автора обробок та етномузиколога в одній особі, що відкриває нову якість дослідницької діяльності.

Висновки. Отже, український народ на рівні своєї ментальності не мислить життя поза творенням пісень, які супроводжують його в усіх сферах життєдіяльності. Стаття пропонує новий підхід до розгляду та аналізу української народно-пісенної творчості, що полягає у поєднанні в одній особі спеціальностей етномузиколога (збирання фольклорних зразків, їх розшифровка, паспортизація та систематизація матеріалу за жанровими ознаками) та композитора (художня авторська обробка пісень для хороших колективів різних складів).

Література

1. Василь Барвінський і сучасна українська музична культура / упоряд.: В. Грабовський, Л. Філоненко, О. Німилович. Дрогобич: РВВ ДДПУ ім. І. Франка, 2012. 327 с.
2. Горбатенко Г. Л. Хорові твори сучасних українських композиторів Київської школи для жіночого хору: навч.-метод. посібник. Київ – Дрогобич: Посвіт, 2015. 183 с.
3. Єфремова Л. Колядки. *Українська музична енциклопедія* / за ред. Г. А. Скрипник. Київ: ІМФЕ, 2008. Т. 2. С. 511.
4. Іваницький А. Музичний склад чумацьких пісень. *Чумацькі пісні: зб. наук. праць / упор. О. Дей, А. Ясенчук, А. Іваницький*. Київ: Наукова думка, 1976. С. 46–57.
5. Калущка Н., Пархоменко Л. Олександр Кошиць: мистецька діяльність у контексті музики ХХ сторіччя. Київ: Фенікс, 2012. 416 с., іл.
6. Коновалова І. Феноменологія музичної обробки (на матеріалі хороших творів українських композиторів ХІХ – ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: 17.00.01. Харків, 2007. 19 с.
7. Кривицька Т. Різвяна тема в українській хоровій та сценічній музиці періоду Незалежності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства: 17.00.03. Одеса, 2008. 18 с.

8. Лашенко А. З історії київської хорової школи: монографія. Київ: Музична Україна, 2007. 197 с.
9. Пархоменко Л. Хорові обробки народних пісень. *Історія української музики* у 6 т./ гол. ред. М. М. Гордійчук. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 3. С. 53-87.
10. Фільц Б. Обробки народних пісень для хору. *Історія української музики* у 6 т./ гол. ред. М. М. Гордійчук. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 4. С. 78-104.

References

1. V. Hrabovskyi, L. Filonenko, O. Nimylovych (Eds.). (2012). *Vasyl Barvinskyi and contemporary Ukrainian music culture*. Drohobych: RVV DDPY named after I. Franko [in Ukrainian].
2. Horbatenko, H. (2015). *Choral compositions of modern Ukrainian composers of Kyiv School written for a women's choir*. Kyiv – Drohobych: Posvit [in Ukrainian].
3. Yefremova, L. (2008). *Carols*. *Ukrainian Music Encyclopedia*. (Vols. 2), (p. 511). Kyiv: IMFE [in Ukrainian].
4. Ivanytskyi, A. (1976). *Musical composition of chumak songs: Chumak songs: the collection of scientific works; compilers O. Dei, A. Yasenchuk, A. Ivanytskyi*, (pp. 46-57). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Kalutska, N., Parkhomenko L. (2012). *Oleksandr Koshyts: Artistic activity in the context of XX century music*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Konovalova, I. (2007). *Phenomenology of musical arrangement (based on the material of Ukrainian choral works of XIX – XX centuries)*. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv: National University of Arts named after I. P. Kotlyarevsky [in Ukrainian].
7. Kryvytska, T. (2008). *Christmas theme in Ukrainian choral and stage music of the Independence period*. Extended abstract of candidate's thesis. Odessa: National Musical Academy named after A. V. Nezhdanova [in Ukrainian].
8. Lashchenko, A. (2007). *From the history of the Kiev choral school*. Kyiv: Muzychna Ukraina [in Ukrainian].
9. Parkhomenko, L. (1990). *Choral arrangements of folk songs*. *History of Ukrainian music* (Vols. 3), (pp. 53-87). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
10. Filts B. (1992). *Arrangements of folk songs for choir*. *History of Ukrainian music* (Vols. 4), (pp. 78–104). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].